

UOT: 94(479.24)1991:327(47+57):930.2

QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN HƏLLİ MƏSƏLƏSİ JELEZNOVODSK DANIŞIQLARINDA: TARİXŞÜNASLIQ ASPEKTİNDƏN TƏHLİL

©2025

HƏLİMƏ KAZIMOVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0009-0001-0661-5642; e-mail: halima.kazimova.77@mail.ru
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2025.2.82>

Xülasə:

Məqalə XX əsrin sonlarında “Dağlıq Qarabağ”da erməni separatçı qruplarının Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının qarşısının alınması məqsədi ilə baş tutmuş Jeleznovodsk görüşünün Rusiya tarixşünaslığındakı əksindən bəhs olunur. Qarabağda atəşin dayandırılması məqsədilə B.Yeltsin və N.Nazarbayev “təşəbbüs qrupunun” vasitəçi missiyası çərçivəsində münaqişə tərəfləri ilə apardığı görüşlərin Rusiya tarixşünaslığı müstəvisində araşdırılmasının təhlil olunması məqalədə xüsusi yer tutur. Məqalədə, Rusiya tarixşünaslığındakı müəlliflərdən P.Y.Quruşkin, S.M.Markedonov, M.V.Mayorov, A.M.Şaxnazarov, M.A.Volxonski, V.M.Muxanov, D.E.Furman, Y.Primakov, A.A.Sazonov, S.İ.Çernyavski, A.Nyukin, V.Mityayev, K.A.Stolyarov, M.A.Jiroxov və V.N.Kazimirovun araşdırmaları ətrafında təhlillər aparılaraq həmin dövrdə regionda baş verən hadisələrlə yanaşı, vasitəçi dövlət və münaqişə tərəflərinin prioritet hesab etdikləri nüanslar da təhlil edilmişdir. Adı qeyd edilən müəlliflər öz təhlillərində danışıqlarda həlledici hesab edilən məqamlara laqeyd yanaşan tərəflərin mövqeyinin sülməramlı dövlət rəhbərlərinin yanaşması ilə bağlı olduğunu əsaslandırma bilmişlər. Bu təhlillər nəticəsində Jeleznovodsk görüşü çərçivəsində dövrün siyasi aspektləri araşdırılmış, vasitəçi və münaqişədə olan dövlətlərin mövqeyi, eləcə də Rusiya tarixşünaslığında Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı formalaşan tendensiya müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: “Dağlıq Qarabağ” münaqişəsi, Jeleznovodsk sazişi, erməni separatçıları, Azərbaycan, Rusiya

THE ISSUE OF RESOLVING THE KARABAKH CONFLICT IN THE ZHELEZNOVODSK NEGOTIATIONS: A HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS

©2025

HALIMA KAZIMOVA*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: 0009-0001-0661-5642; e-mail: halima.kazimova.77@mail.ru

Abstract:

The article discusses the reflection in Russian historiography of the Zheleznevodsk meeting, which took place in the late 20th century with the aim of preventing territorial claims of Armenian separatist groups against Azerbaijan in

“Nagorno-Karabakh”. The article focuses on the analysis of the meetings held with the parties to the conflict within the framework of the mediation mission of the “initiative group” of B.Yeltsin and N.Nazarbayev to stop the fire in Karabakh, in the context of Russian historiography. The article includes the following authors in Russian historiography: P.Y.Gurushkin, S.M.Markedonov, M.V.Mayorov, A.M.Shakhnazarov, M.A.Volkhonsky, V.M.Mukhanov, D.E.Furman, Y.Primakov, A.A.Sazonov, S.I. The analyses were conducted around the research of Chernyavsky, A.Nyukin, V.Mityayev, K.A.Stolyarov, M.A.Zhirokhov and V.N.Kazimirov, and analyzed the events taking place in the region during that period, as well as the nuances that the mediator state and the conflicting parties considered to be priorities. In their analysis, the authors were able to substantiate that the position of the parties, who neglected the decisive points in the negotiations, was related to the approach of the peacekeeping state leaders. As a result of these analyses, the political aspects of the period were examined within the framework of the Zheleznevodsk meeting, the positions of the mediator and conflicting states, as well as the trends that were formed in Russian historiography regarding the Karabakh conflict, were identified.

Keywords: Nagorno-Karabakh conflict, Zheleznevodsk agreement, Armenian separatists, Azerbaijan, Russia

Резюме:

В статье рассматривается отражение в российской историографии Железноводской встречи, состоявшейся в конце XX века с целью предотвращения территориальных претензий армянских сепаратистских группировок к Азербайджану в «Нагорном Карабахе». Особое место в статье занимает анализ исследования в контексте российской историографии встреч, проведённых с участниками конфликта Б. Ельциным и Н. Назарбаевым в рамках посреднической миссии «инициативной группы» с целью прекращения огня в Карабахе. В статье проведён анализ исследований таких авторов российской историографии, как П. Ю. Гурушкин, С. М. Маркедонов, М. В. Майоров, А. М. Шахназаров, М. А. Волхонский, В. М. Муханов, Д. Е. Фурман, Е. Примаков, А. А. Сазонов, С. И. Чернявский, А. Н. Нюкин, В. Митяев, К. А. Столяров, М. А. Жирохов и В. Н. Казимиров. Наряду с событиями, происходившими в регионе в тот период, были также проанализированы нюансы, которые государство-посредник и стороны конфликта считали приоритетными. Упомянутые авторы в своих исследованиях смогли обосновать, что позиция сторон, игнорировавших решающие моменты переговоров, была связана с подходом руководителей государств-посредников. В результате проведённого анализа были исследованы политические аспекты периода в рамках Железноводской встречи, определены позиции государства-посредника и государств, находившихся в конфликте, а также выявлены тенденции, сформировавшиеся в российской историографии в связи с Карабахским конфликтом.

Ключевые слова: «Нагорно-Карабахский» конфликт, Железноводское соглашение, армянские сепаратисты, Азербайджан, Россия

Giriş

30 ilə yaxın müddətdə davam edən Qarabağ münaqişəsinə Rusiya tarixşünaslığında çoxsaylı elmi və publisistik əsərlər həsr olunmuşdur. Rusiya tədqiqatçıları Cənubi Qafqaz regionunda baş vermiş məsələləri araşdıraraq onları elmi və ictimai mühitə çıxarmaq kimi geniş potensiala malik idilər. Araşdırmalarımıza əsasən deyə bilərik ki, Qarabağ münaqişəsi Rusiya tarixçiləri ilə yanaşı, siyasətçilərin, şərqşünasların, iqtisadçıların da diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu əsərlərdən memuar xarakterli olanlar tarixşünaslıqla yanaşı mənbəşünaslıq baxımından da müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Yazarların tədqiqatlarındakı subyektiv yanaşmaları araşdırarkən onların reallığı əks etdirən məsələlərlə uyğunluğu müşayiət edilərsə o zaman araşdırmanı obyektiv hesab etmək mümkündür. İstənilən tarixi məsələyə müəlliflərin verdiyi şərh hadisəni təhlil etmə baxımından daha geniş imkanlar yaradır ki, bu da dövrün siyasi cəhətdən analiz imkanını daha da genişləndirir. 1991-ci il sentyabrın 20-23-də aparılan Jeleznovodsk danışıqları Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində ilk beynəlxalq vasitəçilik təşəbbüsü olaraq qiymətləndirildiyi üçün məqalədə tədqiqata cəlb olunan müəlliflərin araşdırmalarının təhlili bu nöqteyi-nəzərdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Jeleznovodsk danışıqlarının araşdırılma səviyyəsi

Jeleznovodskda nəzərdə tutulan məsələlərin gedişatı ilə bağlı Qafqaz və Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərini araşdıran tarixçi müəlliflər Mixail Volxonski və Vadim Muxanov “Rusiya Qafqazda. Beş əsirlik tarix” adlı oçerkində bəhs etmişdilər. Əsərdə qeyd edilir: “1991-ci ilin sentyabrında Rusiya hökumət rəhbəri Boris Yeltsin Stepanakertdə (Xankəndidə – H.K.) sülhməramlı qismində çıxış etdi. Sülh danışıqlarında münaqişənin dayandırılması, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ilə bağlı bütün qeyri-qanuni qaydaların ləğvi, qeyri-hüquqi silahlı birləşmələrin çıxarılması və digər vacib məsələlərin həlli qarşıya qoyulsa da yekun nəticədə sülh sazişinin bağlanması baş tutmadı”.¹ M.Volxonski və V.Muxanovun fikirlərindən aydın olduğu üzrə, regionda sülhün təminatı ilə bağlı tələb və təkliflər müsbət ümidlər versə də, paralel zamanda bölgədə baş verən qarşıdurmalar və vəziyyətin yaxşılaşmasına kölgə salan hadisələrin (Danışıqlar gedişində Qarabağda erməni cinayətkar dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı anti-humanist çıxışları və Azərbaycanın ərazi və sərhəd toxunulmazlığına qarşı zidd proseslərin törədilməsi hallarının baş verməsi – H.K.) çoxalması, təəssüf ki, Jeleznovodsk razılaşmasına olan ümidləri puç etdi.

“Dağlıq Qarabağ” münaqişəsi və onun nizamlanması istiqamətində aparılan müzakirələr haqqında məlumatlı olmalarına rəğmən mövzuya müraciət edən tədqiqatçıların bəziləri Jeleznovodsk sazişində Rusiyanın “rolu”nu şişirdirdilər. Bu

¹ Михаил Алексеевич Волхонский, Вадим Михайлович Муханов. **Россия на Кавказе. Пять веков истории: Научно-публицистические очерки.** – Москва: Объединенная редакция МВД России, – 2009, с.327.

müəlliflərdən olan, siyasi və dövlət xadimi kimi fəaliyyət göstərmiş, Yevgeni Primakov “Böyük siyasətdə illər” adlı kitabında tərəfləri atəşkəslə bağlı razılığa gətirmək üçün çox böyük səy tələb olunduğunu və Rusiyanın bu məsələdə çox mühüm rol oynadığını ifadə edir.² Müəllifin ehtimalına görə siyasi nizamlanma prosesinin başlanğıc nöqtəsi kimi görülən qeyd-şərtsiz atəşkəsə xüsusi diqqət yetirilirdi. Rusiya məqsədinə nail olmaq üçün həm MDB, BMT üzvü kimi, həm də 1992-ci ilin ortalarında “Dağlıq Qarabağ” münaqişəsində iştirak edən tərəflərin hərbi əməliyyatlarına son qoymaq üçün Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Konfransının nəzdində yaranmış “Minsk Qrupu” tərkibində siyasi güc kimi hadisələrin mərkəzində olmağa can atırdı”.³ Qeyd edilənlərdən görünür ki, Rusiyanın bir dövlət kimi bölgədə öz siyasi gücünü təmin etmək istəyi regionda hərbi əməliyyatların dayandırılması niyyətindən daha kəskin idi.

Bəhs edilənlərə sovet-rus tarixçisi, Dmitri Furmanın mövqeyi məntiqliliyi ilə seçilir. Müəllif hadisələri həm tarixçi həm politoloq həm də sosioloq kimi müşayiət etməsi onun mövqeyini şərtləndirmişdir. Hadisələrin sonrakı inkişafına nəzər yetirəndə regiona səfərin heç də sülhün təminatı istiqamətində olmadığı görünür. “Qorbaçovun münaqişələri həll etmək iqtidarında olmamasına əlavə olaraq, missiyanın qeyri-kommunist, demokratik Rusiyanın bacara biləcəyini hamıya göstərməyə ümid edən Nazarbayev və Yeltsinin Bakıya, İrəvana və Stepanakertə (Xankəndinə – H.K.) geniş şəkildə təşkil edilən səfərləri də heç bir nəticə vermədi. Bundan sonra milli hisslərin yeni dalğası və Azərbaycan cəmiyyətinin siyasiləşmə mərhələsi başlayır”.⁴ B.Yeltsinin Qarabağ münaqişəsini dayandırmaq məqsədi ilə kütlə qarşısında çıxışlarının əsas meyarı özünün siyasi kursunu regionda təbliğ etmək məqsədi güdüdü. Bu təqdirdə, zamanında böhran bölgəsinə təyin olunan səfərlər, edilən çıxışlar o zamankı Rusiyanı idarə edənlər üçün geniş təbliğat-təşviqat auditoriyasını ifadə etdiyi üçün məsələnin əsl məqsədi öz məğzini itirmiş olurdu.

Bir digər müəllif – fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Rusiya Dövlət Ticarət-İqtisad Universitetinin Tarixi Araşdırmalar Mərkəzinin direktor müavini Anatoli Sazonovun – həmin dövrdə SSRİ prezidentinin aparatında mühüm vəzifələrdə çalışan dövlət işçisi kimi fikirləri hadisələri aydınlaşdırmaq istiqamətində mühüm əhəmiyyət daşıyır. A.Sazonov “SSRİ-ni kim və necə məhv etdi. Arxiv sənədləri” adlı kitabında bu tarixi mərhələyə aid çoxsaylı arxiv sənədlərindən yararlanmışdı. Sovet İttifaqının parçalanması zamanı siyasi müstəvidə gedən mübarizənin iştirakçısı olan tədqiqatçı o zaman Ermənistanın Əzizbəyov rayonundan azərbaycanlıların qovulması, Azərbaycanda və Qarabağdakı siyasi durumu nəzərdə tutaraq qeyd edir: “SSRİ Ali Sovetində hazırkı böhrandan çıxmaq məqsədilə tədbirlər yalnız

² Евгений Примаков. **Годы в большой политике**. Москва: 1999, с.405-406.

³ Евгений Примаков. **Упеня orada, Годы В большой...**, с.405-406.

⁴ Дмитрий Ефимович Фурман. **Несостоявшаяся революция. Политическая борьба в Азербайджане (1988-1993 годы)**, с.15. <https://dmitriyfurman.ru/wp-content/uploads/2012/04/%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%B6%D0%B1%D0%B04.94.pdf>

kağız üzərində qalırdı”.⁵ Rusiyanın ucqarlarında meydana gələn münaqişələr İttifaqın süqutu ilə paralel zamanda baş verdiyi üçün regional arenadakı manipulyativ gedişatlar qarşıdurmaları dayandırmaqda bütün imkanlardan istifadəni gözdə tuturdu.

Jelesnovodsk danışıqlarında qarşıya qoyulan məqsədlər və tərəflərin üzərlərinə qoyulan öhdəliklər barədə tarix elmləri doktoru Stanislav Çernyavskinin yanaşması bu görüşün bəzi məqamlarına aydınlıq gətirir. Tədqiqatçı vurğulayır ki, “Münaqişənin mənşəyinə bugünkü nöqteyi-nəzərdən baxsaq, deyə bilərəm ki, mərkəzi orqan Jelesnovodsk sazişində öz əksini tapmış tələbə müvafiq olaraq bütün silahlı birləşmələrin Qarabağla yanaşı regiondan çıxarılaraq, tərksilah edilib dağıdılmasını təmin etsəydi, o zaman qan tökülməsi dayanardı və bundan sonra danışıqlar masasına oturmaq olardı”.⁶

Həmçinin politoloq Pavel Quruşkin “Qarabağ konfliktli. Müzakirələrə ilk cəhdlər: vasitəçilərin səhvləri və nailiyyətləri” məqaləsində “Qarabağ problemi” çərçivəsində danışıqların təşkili və aparılması istiqamətində “Jelesnovodsk kommunikasiyası”ni ilk cəhd olaraq vasitəçi dövlət və onları təmsil edən nümayəndələr tərəfindən imzalanmış sənəd”⁷ kimi göstərir. P.Quruşkinin ehtimalına əsasən “erməni tərəfi “Jelesnovodsk kommunikasiyası”nə həm “Dağlıq Qarabağ”la – Azərbaycan həm də Ermənistanla – Azərbaycan arasında münasibətlərin qaydaya düşməsi üçün bir vasitə kimi baxırdı. Jelesnovodsk sazişinin nəticəsinin gözlənilən formada bitməməsi Yeltsin və Nazarbayevin vasitəçilik missiyasının texniki təşkili, tərəflərin tələblərinin xarakteri və onların danışıqlar prosesinə münasibətinin dəyişməsinin mənfi dinamikasına praktiki olaraq heç bir təsir göstərmədiyindən danışıqlara hazırlıq işlərinin çox aşağı səviyyədə olması göstərilənlərin, ilk növbədə nəzəri səviyyədə getdiyi ilə əlaqələndirilir. Danışıqlar prosesinin aparılması üçün meyarların hazırlanmasına, prioritet, məqsəd və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsinə baxmayaraq hazırlıq mərhələsində əvvəlcədən bir sıra ciddi səhvlərə yol verilmişdi. Belə ki, görüş zamanı tələblər prioritetlik dərəcəsinə görə sıralanmamış, dərhal bir neçə ən vacib məsələ birinci bəndə daxil edilmiş (atəşin dayandırılması, qeyri-konstitusion qərarların ləğvi, qanuni hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərinin tanınması və münaqişə zonasından, müttəfiq qüvvələr istisna olmaqla, silahlı birləşmələrin çıxarılması) bərabər hüquqlu kimi qəbul edilmişdi. Bu tələblərin icra ardıcılığı – mərhələli, yoxsa eyni vaxtda yerinə yetirilməsi məsələsi açıq qalmışdı.

⁵ Анатолий Александрович Сазонов. **Кто и как уничтожил СССР? Архивные документы. Проект «Аргументы истины»**. Москва: ИСПИ РАН, 2010, с.174.

⁶ Станислав Иванович Чернявский. **Новый путь Азербайджана**. Москва: Азер-Медиа, Книга и бизнес. 2002, с.68.

⁷ Гурушкин Павел Юрьевич. **«Карабахский конфликт. Первые попытки переговоров: ошибки и достижения посредников»**. Известия Российского Государственного Педагогического Университета им. А.И.Герцена. №108: научный журнал. СПб., с.199.

Bundan əlavə, atəşin dayandırılmasının təmin edilməsi üzrə mexanizmlər və qeyri-qanuni sayılan silahlı birləşmələrin çıxarılması üsulları işlənib hazırlanmamışdı”.⁸

Bu dövrdə Qarabağda cərəyan edən qeyri-qanuni proseslər regionda münəqişəyə qarşı formalaşmış inamsız münasibətin göstəricisidir. Belə ki, həmin dövrdə Xankəndində erməni separatçılarının başlatdıqları hərbi əməliyyatlara qarşı Azərbaycan tərəfinin adekvat cavabı sülhməramlı heyət ilə münəqişə tərəfləri arasında qeyri-konstruktiv danışıqlara səbəb oldu. Tərəflər arasında yarana biləcək razılaşmaya mane olan bu kimi halların çoxalması Jeleznovodsk danışıqlarının uğursuzluqla sonlanmasına zəmin yaratdı.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, danışıqlar prosesinin təşkilində bu kimi qüsurlar və qeyri-ciddi yanaşmalar təşəbbüskarların şəxsi maraqları, eləcə də mərkəzlə respublikalar arasında narazılıq o zamankı mürəkkəb siyasi vəziyyətlə bağlı idi. P.Quruşkin şəxsi maraqların hadisələrin gedişinə bu və ya digər formada təsirini nəzərdə tutaraq “Yeltsinin belə çətin məsələdə qalib gəlməklə öz nüfuzunu artırmaq məqsədinə baxmayaraq, SSRİ-nin mövcudluğuna qanuni xitam verildikdən sonra onun vasitəçi kimi fəaliyyət göstərmək təşəbbüsü və həvəsinin puça çıxdığını”⁹ ifadə edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu dövrdə Rusiyanın siyasi cəbhəsində modern mərhələyə keçmək istəyənlərlə mühafizəkar quruluşun tərəfdarları arasında açıq və gizli mübarizə gedirdi. Əlavə olaraq, bu hadisələrdən maksimum dərəcədə yararlanmaq istəyənlərin qərəzli və gizli istəkləri Qarabağ münaqişəsində danışıqları qeyri-konstruktiv və silsiləli mərhələyə gətirib çıxarmışdı.

“Lakin danışıqların uğursuz nəticələnməsinin məsuliyyətini yalnız ümumi səriştəsizlik və bu münaqişədə vasitəçi rolunu həyata keçirən dövlət strukturlarının avantürist fəaliyyətləri ilə izah etmək doğru olmazdı. Tərəflər, Jeleznovodsk kommunikesində təsbit olunmuş razılaşmaları tamamilə görməməzlikdən gəlirdilər. SSRİ-nin mövcudluğuna hüquqi cəhətdən son qoyulması, müttəfiq qoşunların region hakimiyyətlərinin nəzarətindən çıxarılması ilə yaranmış mürəkkəb siyasi vəziyyət fonunda Azərbaycan və Ermənistan öz silahlı qüvvələrini formalaşdırmaqla məşğul idilər. Bu da tərəflərin Jeleznovodsk kommunikesində təsbit olunmuş razılaşmalara tamamilə məhəl qoymamasına gətirib çıxardı”.¹⁰ Daha sonra müəllif qeyd edir; “Yuxarıda sadalanan və danışıqlar prosesinin demək olar ki, bütün mərhələlərində (hazırlıqdan yekuna qədər) məhsuldar şəkildə aparılmasına obyektiv şəkildə maneə törədən amilləri ümumiləşdirərək demək olar ki, dövlət strukturları tərəfindən sənədlə təsbit olunmuş razılaşmaların təşkili, keçirilməsi və icrası üçün müvafiq mexanizmlərin və texnologiyaların mövcud olmadığını aydın şəkildə göstərən kifayət qədər əhatəli bir presedent yaranmışdı. Nəzəri bazanın olmaması və vasitəçi heyətin zəif hazırlığı danışıqların uğursuzluğunda az rol oynamadı”.¹¹

⁸ Павел Юрьевич Гурушкин. *Yenə orada, «Карабахский конфликт. Первые попытки переговоров: ошибки и достижения посредников»...*, с.200.

⁹ Павел Юрьевич Гурушкин. *Yenə orada, «Карабахский конфликт...*

¹⁰ Павел Юрьевич Гурушкин. *Yenə orada, «Карабахский...*

¹¹ Павел Юрьевич Гурушкин. *Yenə orada, «Карабах....*

P.Quruşkinlə yanaşı yazıçı, publisist Andrey Nuykin Jeleznovodsk görüşü çərçivəsində Azərbaycanın münafişəyə qarşı daha sərt mövqeyini görməzdən gələrək Boris Yeltsin və Nursultan Nazarbayevin bölgəyə səfərlərinin ancaq ermənilərin səbirsizliklə gözlədiyini qeyd edirlər.¹² Adı çəkilən iki müəllifdən fərqli olaraq Viktor Mityayev bu barədə belə yazır: “Bu dövrdə A.Mütəllibov həqiqətən genişmiqyaslı hərbi əməliyyatların olmasını istəmirdi. “Dağlıq Qarabağ” rəhbərliyi həmsədr qismində olan Leonard Petrosyan və fədai dəstələrinin komandanı Arkadi (milliyətçə erməni – H.K.) də Qarabağda baş verən faciəli vəziyyətlə bağlı siyasi bir yol axtarırdı. Xüsusilə, o dövrdə yeni müstəqillik əldə edən Ermənistan üçün müharibə maraqlı deyildi”.¹³ Qarabağda müharibə ocağının başlanmasına əsas verən erməni separatçıları və rəhbərlərinin iddiaları istənilən halda müsbət sonluqla nəticələnməli idi. Bu baxımdan təxribatçı ünsürlər üçün məqsədlərinin aliliyi hər zaman prioritetlik təşkil etmişdir. Ermənilərin məsələnin xeyirlərinə həll olunması üçün apardıqları çoxşaxəli siyasət onların Qarabağ məsələsində böyük planlarını bir daha göstərir.

Fikrimizcə vasitəçi qismində fəaliyyət göstərən böyük güclər (Rusiya və Qazaxıstan – H.K.) məqsədlərinin məğzindən asılı olmayaraq, siyasi fiqur olaraq tərəflər arasında danışıqların “müsbət” sonluqla nəticələnməsinə laqeyd yanaşmazdılar. Bəzi müəlliflərin əsərlərində Qarabağ münafişəsinin kəskinləşməsinə qarşı Jeleznovodsk kommünikesinin ilk danışıqlar olmasına baxmayaraq sülhməramlı rəhbərlərin bu sahədə tam gücü ilə fəaliyyət göstərmədikləri müşahidə edilir. Bu səbəbdən, bu saziş münafişənin nizama salınması istiqamətində səmərəsi olmayan danışıqların ilki və başlanğıcı oldu. A.Nuykinin bu sahədə fikirləri bir daha bunu göstərir. “Yeltsinin Qarabağa gəlməsi ilə münafişənin sülh yolu ilə həlli üçün yaranan ümidlər tezliklə puç olduğundan Jeleznovodsk sazişi, təəssüf ki, sonrakı vəziyyət üçün ehtiyatlı olmağa əsas verdi”.¹⁴ Müəllifin sonrakı dövrdə münafişənin kritikləşməsinə yönəlik narahatlığı özünü tezliklə büruzə verdi.

İstər Sovet, istərsə də Rusiya Federasiyası zamanı münafişəni dayandırmaq gücünə malik rəhbərlərin formal siyasətini Sov.İKP üzvü Kiril Stolyarov “Parçalanma: “Dağlıq Qarabağ”dan Belovejski meşələrinə qədər” adlı kitabında tənqid edir. Müəllif Yeltsinin cəsarətlə Qorbaçova çatmağa və üzərinə götürdüyü hər şeydə siyasi rəqibini ötməyə çalışaraq diplomatik arenadakı parlaq uğurlarını “Nobel Sülh Mükafatına” layiq hesab edir.¹⁵ O, Qarabağ münafişəsinin dörd ili ərzində

¹² Павел Юрьевич Гурушкин. **Yenə orada, «Карабах...»**; Андрей Нуйкин «Карабахский дневник». «Известия» 1991 г, 28 октября. №249, <http://russia-armenia.info/node/22392>; Столяров К.А. **Распад: от Нагорного Карабаха до Беловежской пущи**. Москва: 2001.

¹³ Владимир Митяев Григорьевич. “Карабахский конфликт в контексте международных отношений”. Армения: проблемы независимого развития. **Под общ. ред. Е.М.Кожокина: Рос. ин-т стратегич. исслед.** Москва, 1998, 501 с.

¹⁴ Андрей Нуйкин. «Карабахский дневник». «Известия», 28 октября 1991 г. №249, <http://russia-armenia.info/node/22392> 18.11. 2015

¹⁵ Кирилл Столяров. **Yenə orada, Распад: от Нагорного Карабаха до Беловежской пущи....**, 200 с.

Qorbaçovun məsələdən narahat olaraq şəxsən Azərbaycana səfər etməməyini mənfi hal kimi qiymətləndirərək, iki cəsur prezidentin (Boris Yeltsinin və Nursultan Nazarbayevin – H.K.) onun iradəsi çatmadığı işdə uğur qazanmaq ehtimalına da tərəddüdlə yanaşır.¹⁶ Fikrimizcə, Qarabağ münaqişəsinin Jeleznovodsk sazişi ilə bağlı Bakıda və Xankəndində olmuş Rusiya və Qazaxıstan rəhbərlərinin görüşlərində müşayiət olunan qeyri-ciddilik və olanlarla bağlı verilən əmrlərə Qarabağdakı ermənilər tərəfindən laqeyd münasibətin göstərilməsi bu danışıqların səmərəsiz sonluqla qurtaracağına bir işarə idi. Kiril Stolyarovun “Xankəndində görüşlər əsnasında vilayətin icra komitəsinin binasının üzərində Ermənistan bayrağı asılmasına Azərbaycan nümayəndə heyətinin etirazından sonra Yeltsinin köməkçisi Q.E.Burbulanın da məsələni həll edilməsilə bağlı erməni təxribatçılarına verdiyi göstərişinə məhəl qoyulmaması”¹⁷ bunu təsdiq edir.

Qeyd edək ki, Rusiya və Qazaxıstan mütəxəssisləri tərəfindən deyil, məhz qarşı tərəfdən (ermənilər – H.K.) hazırlanan razılaşma layihəsində əks-terror əməliyyatı zamanı – yazda ermənilərin itirdiyi kəndlərin geri qaytarılması, bəzi nəqliyyat əlaqələrinin qarşısının alınması və hərbi əməliyyatlar şəraitində həyata keçirilən bir sıra digər tədbirlər öz əksini tapmışdı. Lakin burada nə Ermənistandan, nə də Stepanakertdən (Xankəndindən – H.K.) olan azərbaycanlı qaçqınların problemləri haqqında bəhs olunmadı. A.Mütəllibov anladı ki, verilənlər sadəcə böyük vədlər idi. B.Yeltsinin A.Mütəlibova xitabən dediyi “Ayaz Niyazoviç, Siz axı prezidentsiniz, təşəbbüsü öz üzərinizə götürün” ifadəsi hadisələrdə Rusiyanın səriştəsiz və məsuliyyətsiz fəaliyyətini göstərir.¹⁸ Çünki regionda baş verən hadisələri diqqətdən kənar qoymayan Rusiya və onun rəhbərləri hadisələrin mənafeələrinə uyğun səviyyədə getmədiyini görüb məsuliyyətdən qısa müddətə uzaqlaşdılar. K.Stolyarov Jeleznovodsk görüşünün nəticəsi haqqında fikrini belə ifadə edir: “Gecənin bir yarısı birgə səylərlə nəhayət ki, daha az sülh sazişinə, daha çox xoş niyyət protokoluna oxşayan, taleyi yaxşı məlum olan kommunique imzalandı. Sonrakı bir ayda baş verən bunu açıq şəkildə təsdiqlədi”.¹⁹ Rusiyanın idarəetmə sistemində adi hal almış bu kimi məsələlərin izahını V.Mityayev belə izah edir: “O dövrdə Rusiya mərkəzi orqanlarının əsas məqsədi hələ də formal fəaliyyət göstərən ümumittifaq quruluşdan azad olub öz müstəqilliyinin formalaşdırılmasına istiqamətləndiyindən nəzərdə tutulanları həyata keçirə bilmədi. Belə olan təqdirdə, Qarabağda silahlı toqquşmaların sakitləşməsi və tərəflər arasında qarşıdurmaların dayandırılması mümkün olmadı”.²⁰

Növbəti aylarda münaqişənin qızışaraq müharibə ocağına çevrilməsi faktı bu sazişin qeyri-ciddi təşkilinin və ona inamsız münasibətin səbəbsiz yerə olmadığını bariz göstəricisi idi. M.Qorbaçovdan sonra hakimiyyətə gəlmək üçün “bütün” im-

¹⁶ Кирилл Столяров. **Yenə orada, Распад: от Нагорного Карабаха...**, 201 с.

¹⁷ Кирилл Столяров. **Yenə orada, Распад: от Нагорного Карабаха...**, 203 с.

¹⁸ Кирилл Столяров. **Yenə orada, Распад: от Нагорного Карабаха...**, 204-205 с.

¹⁹ Кирилл Столяров. **Yenə orada, Распад: от Нагорного Карабаха...**, 205 с.

²⁰ Виктор Митяев. Карабахский конфликт в контексте международных отношений. **Армения: проблемы независимого развития.** Москва, 1998, 502 с.

kanlardan istifadə edən Rusiya Federasiyasının ilk Prezidenti Boris Yeltsin, dövlətin uçqarlarında baş verən hadisələrdən öz xeyri üçün istifadə edərək yeni qurumun labüdlüyünü reallaşdırmaq məqsədilə bu problemlərə SSRİ-dən qalan qalıq kimi münasibət bəsləyirdi. Beləliklə onun bu mövqeyi hadisələrin daha da kritik mərhələyə çatmasına şərait yaratdı.

Jelesnovodsk danışığılarını aparan vasitəçilərin məsələnin ciddiliyinə verdikləri reaksiya öncədən hiss edilirdi. Xankəndində B.Yeltsin və N.Nazarbayevin çıxışlarında onların daha çox hansı məsələnin üzərində dayanmaları da bir başa öhdəliklərinə götürdükləri “cavabdehliyin” göstəricisi idi. Azərbaycanla bağlı erməni millətçilərinin iddialarını müsbət qarşılayan Arsen Məlik Şaxnazarovun bu görüşlər haqqında fikirləri məsələnin formal xarakterini qabardır. Müəllif qeyd edir ki, “Bu missiya bir çox cəhətdən ayağa qalxmış iki iddialı liderin (B.Yeltsin və N.Nazarbayev – H.K.) SSRİ prezidenti M.Qorbaçova “dərs vermək” istəyindən irəli gəlirdi. “Alfa” qrupunun mühafizəsi altında Stepanakertdə (Xankəndi – H.K.) xalqın qarşısına çıxan Yeltsinin ilk sözü sovet prezidentinə qarşı ünvanlanmış iradlar oldu. Yeltsinin M.Qorbaçovun üç-dörd il bundan öncə Qarabağa gəlməməsinə qarşı iradı xalq tərəfdən razılıqla qarşılanmışdır”.²¹ Müəllifin fikirlərinə əsasən bu qənaətə gəlmək olur ki, Jelesnovodsk danışığıları gedişində Rusiya və Qazaxıstan sülhməramlı missiyasının rəhbərlərinin əsas məqsədi zəif mərkəzi İttifaqın statusunu kiçildərək yeni yaranacaq birlik haqqında təbliğatları genişləndirmək idi. Jelesnovodsk kommunikesi fonunda, istər rəsmi nümayəndələrlə keçirilən görüşlər, istərsə də narazı kütlə qarşısında edilən çıxışlar sadəcə quruma (Rusiya Federasiyasına – H.K.) rəhbərlik istəyində olanlar üçün geniş təbliğat və təşviqat kampaniyası idi.

Beləliklə, vasitəçilik missiyasının tamamilə nəticəsiz başa çatmasından bir gün sonra “Dağlıq Qarabağ”ın mərkəzində və onun sərhədləri boyunca birbaşa hərbi əməliyyatlar başladı.²² Ermənilər tarixi siyasi fürsəti, hər zaman olduğu kimi, bir daha doğru dəyərləndirdilər. Həmin dövrdə “Moskvadakı erməni icmasının nümayəndələri antikommunist əhval-ruhiyyənin artmasından istifadə edərək B.Yeltsin və komandasının siyasətini dəstəkləyirdilər. Sadalanan amillər Ermənistanda müstəqilliyi bəyan etmək niyyətində olanlara, eləcə də respublika referendumunun təşkilatçıları üçün əlverişli zəmin yaratdı. 1991-ci il sentyabrın 21-də Ermənistanda səsvermədə seçicilərin 95%-i iştirak edib. Səs verənlərin 99%-i Ermənistanın Sovet İttifaqından çıxmasının lehinə səs verib”.²³ Jelesnovodsk danışığıları ilə paralel şəkildə baş verən bu hadisələr erməni milli qruplaşmalarında Azərbaycana qarşı baş qaldırmış torpaq iddialarını daha da qüvvətləndirmişdi. Bəhs edilən dövrdə tarixi siyasi hadisələrin təsiri ilə ruhlanan erməni millətçiləri öz məqsədlərini

²¹ Арсен Мелик-Шахназаров А. **Нагорный Карабах: факты против лжи. Информационно-идеологические аспекты нагорно-карабахского конфликта.** Москва: Волшебный фонарь, 2009, 626-627 с.

²² Арсен Мелик-Шахназаров. **Yenə orada, Nagorny Karabax: ...**, 627 с.

²³ Михаил Александрович Жирохов. **Семена распада: войны и конфликты на территории бывшего СССР.** – СПб. БХВ-Петербург, 2012, 126 с.

reallaşdırmaq naminə onlara ünvanlanan bütün sülh çağırışlarını əhəmiyyətsiz hesab edirdilər.

Sovet və Rusiya diplomatı, 1992-1996-cı illərdə Rusiya vasitəçilik missiyasının rəhbəri, Rusiya Federasiyası Prezidentinin “Dağlıq Qarabağ” üzrə səlahiyyətli nümayəndəsi və ATƏT-in Minsk Qrupunun Rusiyadan olan həmsədri Vladimir Kazimirov “Qarabağ münaqişəsinin ilkin mərhələsində bir sıra vasitəçilər; Rusiya, Qazaxıstan, İran, sonra isə ATƏM-in paralel və növbəli şəkildə siyasi nizamlama axtarışları apardıklarını”²⁴ ifadə edir. 1990-cı illərin geosiyasi mənzərəsini nəzərdən keçirərkən yeni arenada özünü güclü aktor kimi təsdiq etmək istəyənlər üçün vasitəçilik təşəbbüsü bir təcrübə idi. V.Kazimirovun da növbəti fikirləri buna bariz nümunədir: “Bizim Alma-Ata ilə birlikdə apardığımız əməkdaşlıq faydalı olmasına baxmayaraq, uzun müddət davam etməmişdir. Kollektiv Jeleznovodsk sazişi 1992-ci il yanvarın 1-dək atəşkəs və digər mühüm tədbirləri həyata keçirməyi nəzərdə tutsa da, üç aydan da uzun çəkən bu müddət münaqişənin genişlənməsinə və fəsadlara yol açdığı üçün öz məqsədinə çatmamışdır”.²⁵ Daha sonra, müəllif, SSRİ-nin mərkəzi orqanlarının bölgədəki vəziyyəti sabitləşdirmək üçün təsirli tədbirlər hazırladıqlarını, lakin həyata keçirə bilmədiklərini vurğulayaraq kobud səhvlərə yol verildiyini bunun da, münaqişə tərəflərində ittifaq orqanlarına qarşı inamsızlığın artmasına səbəb olduğunu bildirir.²⁶ V.Kazimirovun “Qarabağa sülh: “Dağlıq Qarabağ” münaqişəsinin həllində Rusiyanın vasitəçiliyi” adlı kitabını təhlil edərkən, onun Sovet Rusiyasının apardığı siyasətlə müqayisədə üstünlüyü Rusiya Federasiyasına verməsi tam aydınlığı ilə görünür. Bu da, Rusiyada formalaşmaqda olan yeni hakimiyyətin xarici siyasətindəki prioritetlərinin onun siyasi kursunu dəstəkləyən məmurların memuarlarında, müəlliflərin tədqiqatlarında əks olunması ilə özünü büruzə verir.

Rusiya Yazıçılar ittifaqının üzvü, RAEN-nin akademiki, professor Yuri Pompeyev həmin dövrdə ermənilərlə müqayisədə azərbaycanlılara qarşı qanunsuz və qeyri-obyektiv halların çoxluğundan narazılığını ifadə edir. “Dörd ildən artıqdır ki, öncə keçmiş SSRİ-də, daha sonra MDB məkanında Azərbaycana qarşı davam edən siyasi ayrı-seçkilik xalqın mənəvi depressiyasına səbəb olur və onu daha da gücləndirirdi. Hətta, Boris Yeltsin və Nursultan Nazarbayev Xankəndində olarkən bir neçə azərbaycanlı və bir türk jurnalistin həbs olunması, respublika televiziyasının redaktoru Nadejda İsmayılovanın sülhməramlıların gözü qarşısında erməni millətçiləri tərəfindən vəhşicəsinə döyülməsi halı sülhməramlıların fəaliyyət mexanizminin düzgün aparılmadığı gerçəkliyini ortaya qoyur. Qanunsuz hadisələrin hədsiz rahatlıqla baş verməsi halları bu gün imkan verir ki, mənim doğma şəhərim Sankt-Peterburqda çıxan qəzetlərdə saxlanılan cinayətkarlar arasında “iki fəhlə və bir azərbaycanlının” olması kimi elanlar dərc olunsun. Cinayətkar ünsürlər arasında

²⁴ Владимир Николаевич Казимиров. **Мир Карабаху: посредничество России в урегулировании Нагорно-Карабахского конфликта.** Москва, 2009, 334 с.

²⁵ Владимир Николаевич Казимиров. **Yenə orada, Мир Карабаху: посредни....**, 32 с.

²⁶ Владимир Николаевич Казимиров. **Yenə orada, Мир Карабаху: посредни....**, 334 с.

milliyyət adının vurğulanması halı hələ də təkcə azərbaycanlılar üçün keçərlidir”.²⁷ Həmin illərdə ermənilərin cinayət və şovinst xarakterli əməllərinin maksimum dərəcədə ört-bas edilməsi ayrı-seçkilik hallarına qarşı narazılığı artırırdı. Müəllifin fikirləri açıq-aşkar xaos girdabında olan antimilli ünsürlərlə mübarizə aparan Qarabağ reallığını canlandırır.

Tədqiq olunan məsələnin istiqaməti ilə bağlı Sovet və Rusiya diplomatı, tarixçi M.Mayorov Jelevnovodsk kommünikesində Rusiyanın Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün apardığı səylərinin sülhməramlı əməliyyat olmadığı üçün fərqli hesab edir. Müəllif, daha sonra Bışkek sazişinin hərbi əməliyyatların dayandırılmasında həlledici rolunu vurğulayaraq “Atəşkəsdə, Rusiya diplomatiyasının, artıq qeyd olunduğu kimi, həlledici sözə malik olduğunu bildirir”.²⁸ Jelevnovodsk danışıqlarının siyasi baxımdan təsirli olmamasını əsas gətirən M.Mayorovun fikrincə “danışıqlar prosesində Rusiya, sonrakı sülhməramlı fəaliyyətlərin, mərhələli nizamlanmanın və atəşkəsin prioritetləşdirmə məsələsinin istiqamətini müəyyənləşdirdi”.²⁹

O zamankı siyasi hadisələrin məntiqi reallığından görünən odur ki, SSRİ-nin mövcudluğuna xitam verilməsinin hüquqi cəhətdən rəsmiləşməsi, Sovet qoşunlarının regional hakimiyyət orqanlarının nəzarətindən çıxması ilə bağlı yaranmış çətin siyasi proseslərlə əlaqədar münaqişə tərəfləri öz silahlı qüvvələrini yaratmaqla məşğul idilər. Belə olduğu halda, Rusiyanın bölgədə apardığı sülhməramlı fəaliyyəti daha çox milli təhlükəsizlik və regionda siyasi mövqeyi qoruyub saxlamaqdan ibarət idi.

Postsovet məkanında etnik münasibətlər, regional təhlükəsizlik və separatizmin tədqiqi və təhlili sahəsində tanınmış mütəxəssis, tarixçi, politoloq Sergey Markedonov “Rusiya “Dağlıq Qarabağ”ın nizamlanması prosesində” başlıqlı yazısında bildirir ki, “Məhz bu sənəddə (Jelevnovodsk kommünikesində – H.K.) Moskva uzun illər ərzində sülh yolu ilə nizamlamaya yanaşmalarını müəyyən edən ideyalar formalaşdırdı. Söhbət, ilk növbədə, danışıqların fundamental əsası kimi atəşkəsdən gedir”. Müəllif qeyd edir ki, Yeltsin və Nazarbayevin o vaxtkı təşəbbüsünün uğurlu olmamasına baxmayaraq (əks halda bu gün Qarabağda sülh yolu ilə nizamlanma perspektivlərini müzakirə etməyə ehtiyac qalmazdı) bu saziş Rusiyanın prosesin tənzimlənməsindəki xüsusi marağının olduğunu aydın və birmənalı şəkildə göstərirdi. Onun məqsədi Qafqaz respublikalarını vahid ittifaq altında “toplamaq” deyil, onlarla Rusiyaya faydalı əməkdaşlıqdan, integrasiya əlaqələrinin inkişaf etdirilməsindən və etnosiyasi münaqişəyə son qoymaq məsələsində vasitəçilikdən

²⁷ Юрий Помпеев Александрович. **Карабахский дневник**. Москва: 2010, 156 с.

²⁸ Михаил Владимирович Майоров. **Из опыта российской дипломатии в посредничестве**. Москва, 2007, 83 с.

²⁹ Михаил Владимирович Майоров. **Роль Российской дипломатии в урегулировании конфликтов на постсоветском пространстве к началу XXI века**. Москва, 2004, 65 с.

ibarət idi.³⁰ Markedonov Qarabağla bağlı araşdırmalarında münaqişənin nizamlanması üçün uğursuz nəticələrin olmasına baxmayaraq, bunların sonrakı danışıqlar üçün bir təcrübə və təməl hesab edir. Müəllifin fikirlərindən də göründüyü kimi, Rusiya bu səpgili məsələlərdən öz maraqları üçün maksimum dərəcədə istifadə etməyə çalışırdı.

Nəticə

Beləliklə, aparılan təhlillərdən görünür ki, Rusiya tarixşünaslığı kontekstində Qarabağ münaqişəsinin araşdırılması, onun beynəlxalq elmi və ictimai mühitə çıxarılması istiqamətində geniş potensiala malik olduğu qədər obyektiv və qərəzsiz meyarlar aspektində şərh olunması da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Rusiya tarixşünaslığındakı elmi-tarixi, siyasi və publisistik materialları təhlil etdiyimiz zaman Qarabağ münaqişəsinin digər mərhələləri ilə müqayisədə Jeleznovodsk görüşünə daha az toxunulduğu müşahidə edilir.

Bundan başqa, Rusiya rəsmi dairələrinin Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı siyasi manipulyasiyalarının bir qisim rus müəllifləri tərəfindən təhlili bizə hadisələri obyektiv analiz etmək imkanı yaradır. Müəlliflərdən politoloq Pavel Quruşkin məsələ ilə bağlı fikirlərini nəzərdən keçirəndə aydın olur ki, görüşdə atəşi dayandırmaq üçün nəzərdə tutulan məsələlər vacib olmağına baxmayaraq həyata keçirilmədiyi üçün kağız üzərində qalırdı. Ümumiyyətlə, vasitəçi dövlət qurumu və təşkilatların hərbi əməliyyatları dayandırmaq məqsədi, eləcə də vəziyyətin sabitləşməsi istiqamətində Bakı, İrəvan, Xankəndi və Jeleznovodskda aparılıqları görüşləri münaqişəni sonlandırmağa müvəffəq olmadığından bu sahədəki diplomatik missiya faktiki olaraq uğursuzluqla nəticələnmişdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Гасымлы, Муса. Агрессия Армении против Азербайджана. Дипломатические усилия по решению армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта (1987-2009). От Майендорфа до Астаны: принципиальные аспекты армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта. Москва: 2010. 552 с.
2. Гурушкин, Павел Юрьевич. “Карабахский конфликт. Первые попытки переговоров: ошибки и достижения посредников”. *Известия Российского Государственного Педагогического Университета им. А.И.Герцена. №108: научный журнал. СПб.: 2009. N108. с.198-202.* https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/108/gurushkin_108_198_202.pdf
3. Фурман, Дмитрий Ефимович, *Несостоявшаяся революция. Политическая борьба в Азербайджане (1988-1993 годы).* URL: <https://dmitriyfurman.ru/wp-content/uploads/2012/04/%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%B6%D0%B1%D0%B04.-94.pdf>

³⁰ Сергей Мирославович Маркедонов. *Россия в процессе Нагорно-Карабахского урегулирования. 30-летие конфликта в Нагорном Карабахе: сборник научных статей.* под ред. К.П.Курылева. – Москва: с.13-14. РУДН, 2019. – 172 с., с.13-14.

4. Примаков, Евгений Максимович. **Годы в большой политике. «Совершенно секретно»**. Москва: 1999. 445 с.
5. Жирохов, Михаил Александрович. **Семена распада: войны и конфликты на территории бывшего СССР**. СПб.: БХБ-Петербург, 2012. 126 с.
6. Казимиров, Владимир Николаевич. **Мир Карабаху: посредничество России в урегулировании Нагорно-Карабахского конфликта**. Москва: 2009. 334 с.
7. Майоров, Михаил Владимирович. **Роль Российской дипломатии в урегулировании конфликтов на постсоветском пространстве к началу XXI века.** – Москва: Новая и новейшая история, 2004, №3.
8. Майоров, Михаил Владимирович. **Миротворцы. Из опыта российской дипломатии в посредничестве**. Москва: 2007. 160 с.
9. Маркедонов, Сергей Мирославович. **Россия в процессе Нагорно-Карабахского урегулирования 30-летие конфликта в Нагорном Карабахе: сборник научных статей.** под ред. К.П.Курылева. Москва: РУДН, 2019. 172 с.
10. Мелик-Шахназаров, Арсен Ашотович. **Нагорный Карабах: факты против лжи. Информационно-идеологические аспекты Нагорно-Карабахского конфликта**. Москва: Волшебный фонарь, – 2009. – 768 с.
11. Митяев, Виктор Григорьевич. **Карабахский конфликт в контексте международных отношений. Армения: проблемы независимого развития.** – Москва, 1998. 500 с.
12. Нуйкин, Андрей Александрович. «Карабахский дневник». «Известия». №249, 28 октября 1991 г. <http://russia-armenia.info/node/22392>
13. Помпеев, Ю.А. **Карабахский дневник**. Москва: 2010, 416 с.
14. Сазонов, Анатолий Александрович. **Кто и как уничтожил СССР? Архивные документы. Проект «Аргументы истины»**. Москва: ИСПИ РАН, 2010. 564 с.
15. Столяров, Кирилл Анатольевич. **Распад: от Нагорного Карабаха до Беловежской пуши**. Москва: 2001, 201 с.
16. Чернявский, Станислав Иванович. **Новый путь Азербайджана.** – Москва: Азер-Медиа, Книга и бизнес, 2002, 68 с.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE
AUTHOR

Kazımova Həlimə Qüvvət qızı –
böyük elmi işçi, AMEA A.A.Bakıxanov
adına Tarix və Etnologiya İnstitutu.
Azərbaycan, Bakı.

Kazimova Halima Quvvet –
great researcher A.A.Bakikhanov
Institute of History and Ethnology,
ANAS. Azerbaijan, Baku.